

פרק י

מחזור החיים

הלילה

ערכו של בן היה גדול, כמובן, מערכה של בת; מסורת תרבותית בת אלפי שנים, אשר כובדה ניכר עד היום, לא איפשרה לחשוב אחרת. ועדיין נפוצה היא המסורת "לנחם" הורים שנולדה להם בת, ולומר להם: "בת תחילה סימן יפה לבנים". האב היה רושם את הולדת צאצאיו במקום שבו רשם אירועים הראויים לזכרון – על דף לבן, בצידה הפנימי של כריכת ספר, לרוב ספר תנ"ך, סידור או מחזור. הלידות היו נרשמות בדקדקנות, כולל ציון שעת הלילה המדויקת, שהרי בלעדיה אי־אפשר יהיה לדעת מה תהיה השפעת הכוכבים שבהם תלויים בריאות הילוד ועצם חייו. כשרשם את דבר הולדת בתו היה האב כותב גם את שאיפותיו לעתיד לבוא: הוא ביקש שבתו תתבגר, תצא מביתו ותהיה כלה ואם מאושרת!

גם לידת בת לא יכולה היתה, כמובן, לעבור כלאחר יד ומבלי משים. גם במקרה כזה היו תולים קמיע על העריסה, כפי שנעשה בלידת בן. אצל העשירים יותר היה זה קמיע כסף ועליו חרוטה תיבת "שדי". אמנם לבת לא נשקפה סכנה מן השדה לילית, שעליה אמרו שהיא חוטפת ילדים זכרים ושכנגדה היו תולים את הקמיעות המתאימים בארבע פינות חדרו של הילד, אך קמיע אחרי הכול ודאי שאינו יכול אלא להטיב! חודש לאחר הלידה, בבוא האם לראשונה לבית הכנסת, היה החזן מברך את הקטנה ואף נוקב בשמה; ר' יהודה אריה מודינה לא שכח להדגיש בעניין זה, שעל השם להיות לרצון האב. זאת ולא יותר מזאת. מעתה היתה התינוקת לומדת אט אט לדעת מהו להיות אישה בחברה שבתוכה היא נולדה.

לגבי הבנים היה הכול, כמובן, שונה בתכלית. מרגע הלידה לא עסקו אלא בברית המילה שלו, שאמורה היתה להיערך ביום השמיני להולדתו, אלא אם כן היה הרך הנולד חולה. היו קובעים מי יהיה המוהל, ואם לא היה זה תושב העיר – כפי שיכול היה לקרות לעיתים קרובות, ביחוד בחלק הראשון של התקופה שאנו עוסקים בה – היו משגרים אליו מיד איגרת כדי שיצא לדרך. אחר כך היו קובעים את שני הסנדקים ואת הסנדקית – "בעלי

הברית", כפי שכינו אותם. בדרך כלל היו אלה קרובי משפחה, אבל לעיתים גם ידידים או אנשים שקשורים היו אל ההורים בקשרי עסקים. הזמנה לשמש כ"בעל ברית" נחשבה כאות של כבוד והוקרה מצד ההורים. היענות לבקשה העידה על ההערכה למחווה זו. ההורים ציפו מן הסתם למתנה מן הסנדקים, בחינת עדות מוחשית לרגשי הידידות שבין שני הצדדים. לא היה שום דבר יוצא דופן בבחירת סנדקים שגרו מחוץ לעיר, וצריך היה לשגר גם אליהם איגרות הזמנה. קוצר הזמן חייב לעשות הכול במהירות. אם לא השתמשו בנוסחאות קבועות של איגרות, צריך היה להכין את המכתבים מראש, שהרי אי־אפשר היה לחשוב על הכול בדרך הנאותה בתנאי הלחץ שעוררו הנסיבות. והיה אם במקום בן נולדה בת, לא היתה ברירה אלא לגנוז את המכתבים במגירה ולהמתין להזדמנות הבאה! טקס ברית המילה אילץ, קודם כל, את המוזמנים לנוע, דבר שהבליט בבירור את ההבדל שבין המרחב החברתי של היהודים לזה של שכניהם. תנועה כזו במרחב, שדוגמתה נמצא בחוגים הגבוהים של החברה הנוצרית, כלומר בחוגי האצילים, לא היתה אלא פרט אחד בתוך מכלול של פרטים סמליים דומים. טקס ברית המילה נערך בבית הכנסת, ופירושו של דבר שכל הציבור נטל בו חלק. בטקס דתי זה נקבעה זהותו החברתית של הרך הנולד, אך תיפקוד בית הכנסת במקרה זה היה שונה מאוד מתיפקודה של הכנסייה, שכן, כפי שראינו כבר בפרק הקודם, בית הכנסת מילא תפקיד של מרחב חברתי ולאוו דווקא של מרחב מקודש בלבד. בה בעת שימש בית הכנסת מעצם הגדרתו גם כמרחב מקודש, סמל השונות היהודים מול החברה הנוצרית. הרך הנולד התקבל איפוא במרחב מוגדר בתוך העיר, מבודד מסביבתו הקרובה, אבל פתוח כלפי חוץ, אל מעבר לחומות העיר, ואם כן תוך התקשרות עם סביבה אחרת, הסביבה היהודית.

רק בתקופה הקרובה יותר לשלנו, כאשר בית הכנסת לבש אופי סקראלי יותר מאשר חברתי, הועתק הטקס פנימה, אל מקום בית ההורים. הרי לנו פרט נוסף התואם את התמונה הכללית שהעלינו בפרקים הקודמים. קשה לקבוע בדיוק מתי חלה תמורה זו. ההוגה הצרפתי מונטיין כתב כבר בשנת 1580, כי "טקס ברית המילה נערך בבתים פרטיים, בחדרו של התינוק, שהוא הנוח והמואר ביותר בבית"². נכון שהטקס שמונטיין עצמו נכח בו "נערך בחדר הכניסה", אבל זה היה מקרה בלבד, כי "חדר השינה לא היה נוח". במצב הנוכחי של המחקר קשה לומר אם עדותו של מונטיין היא אחת העדויות הראשונות על העתקת טקס ברית המילה אל מחוץ לבית הכנסת, שכן ר' יהודה אריה מודינה עדיין כותב שבימיו, כלומר ברבע הראשון של המאה הי"ז, נערך טקס הברית בבית הכנסת.³ אין לטעות בעניין זה בגלל אותן עדויות על בריתות שנערכו בנוכחות נוצרים, כגון הטקס שמעיד עליו מונטיין, או אפילו בבתים נוצרים ממש, כגון הטקס שתיאר אברהם פריצול.⁴ חלק מעדויות אלה מתייחס לאירועים שקשה לעמוד על הנסיבות המיוחדות הכרוכות בהם. על כל פנים, מן הראוי להדגיש שתודעת המרחב הסגור לא סתרה את האפשרות שמי שלא היו שייכים אליו אורגנית יתבוננו בנעשה בתוכו, או

ברית מילה. איור מתוך כתב יד מאיטליה הצפונית מן המחצית השנייה של המאה הט"ו.
פארמה, Biblioteca Palatina. (באדיבות Dr. Giulio Busi)

שהשייכים אליו יפגינו מתוכו כלפי חוץ, כפי שאכן קרה ככל הנראה לעיתים קרובות במהלך התקופה שאנו עוסקים בה. אדרבא, רשאים אנו לומר, שככל שהחריפה מגמת הסגירות המנטאלית, וככל שנתרבו בה מרכיבים של גאווה בדלנית כגון גאווה לאומית, כן בלטה בעוצמה גם ההפגנה האקסהיביציוניסטית.

על כל פנים, למונטיין נודמן לחזות בטקס יהודי ולדווח בפרוטרוט על מה שראו עיניו, ודיווחו זה איננו חסר עניין. התיאור שבפי ר' יהודה אריה מודינה מביא לידיעתנו רק מעט פרטים נוספים. ובכלל, בטקס שנערך בבית הכנסת התחייבו, כמובן, שינויים אחדים, כפי שנראה מיד בהמשך. נקרא איפוא את תיאורו של מונטיין:

הסנדק יושב על שולחן ומניח כרית על ברכיו; הסנדקית מביאה אליו את הילד ויוצאת מן המקום. הילד עטוף מכף רגל עד ראש כמנהגנו; הסנדק מחזיק את התינוק על ברכיו, ואז הנוכחים והמיועד לבצע את הניתוח פוצחים בשירה ומלווים בזמרה את כל הפעולה, הנמשכת קצת פחות מרבע שעה. המוהל יכול להיות גם אדם שאיננו רב. יהא אשר יהא, הכול חפצים למלא תפקיד זה, כי הם רואים ברכה רבה בזה שהם מוזמנים לכך שוב ושוב. אפילו משלמים הם כדי להיות מוזמנים: יש מי שמגיש לבוש, אחר מגיש משהו אחר המועיל לתינוק. והם מאמינים שמי שעריך מספר מסוים, הידוע להם, של בריתות, זוכה במותו לכך, שהתולעים לא יכרסמו לעולם את אזור פיו. על השולחן הזה שהסנדק יושב עליו, ערוכה מערכת הכלים לביצוע הניתוח. חוץ מזה, גבר מחזיק בידיו כד מלא יין וכוס. על הקרקע מונח מחתה של גחלים ומעליו מחמם תחילה המוהל את ידיו. אחר כך, משהוא מוצא את הילד הזה ערוך ומסודר בידי הסנדק, המחזיק את ראשו מופנה כלפיו, הוא נוטל את איבר התינוק, ביד אחת הוא מושך את הערלה ואילו באחרת הוא דוחף את העטרה ואת האיבר פנימה. בקצה הערלה שהוא מחזיק יפה מעל העטרה הוא מניח מכשיר כסף החוסם את העור ומונע פגיעה בעטרה ובאיבר בשעת החיתוך. אז הוא חותך את הערלה בסכין, ומיד קוברים אותה באדמה, שהכינו בתוך קערה, שגם היא חלק ממערכת הכלים של טקס המיסתורין הזה. המוהל ממשיך ומשתמש בציפורניו, תופס חתיכת עור קטנה המכסה את העטרה, קורע אותה בכוח ודוחף אותה מעבר לעטרה. אומרים שהדבר כרוך במאמץ גדול ובכאב. ואולם הם לא רואים בכך סכנה והפצע מגליד תמיד בתוך ארבעה או חמישה ימים. הבכי של הילד הוא בדיוק כמו הבכי של התינוקות שלנו המובאים לטבילה. משנחשפה העטרה בדרך זו, תיכף מגישים למוהל יין. הוא נוטל מעט בפיו וכך הוא מוצץ את העטרה המדממת של הילד. אחר כך הוא יורק את הדם שמצץ, וחוזר על פעולה זו עד שלוש פעמים. אז מגישים לו חרוט קטן עשוי נייר ובו אבקה אדומה, שאומרים שהיא דמו של דרקון, והוא מפזר אותה על הפצע. אחר כך הוא עוטף את איבר הילד

בתחבושות מוכנות במיוחד לשם כך. אז מושיטים לו כוס מלאה יין, והוא אומר תפילות מסוימות שאומרים שהן לברכה. הוא לוגם לגימה אחת ואחר כך טובל את אצבעו ונותנה שלוש פעמים לפי התינוק למצוץ. אחר כך שולחים אותה כוס לאם ולגשים הנמצאות בחדר אחר, כדי שישתו מה שנותר מן היין. אחר כך נוטל אדם שלישי חפץ עגול ומנוקב כולו, דומה לתיבות הבשמים שלנו, והוא מניח אותו תחילה מתחת לחוטמו של המוהל, אחר כך של הילד, ולבסוף של הסנדק, שכן הם מאמינים שהריחות מחזקים ומבהירים את הרוח, ומכשירים בני אדם יותר למעשה האמונה.

מונטיין היה צופה דקדקן מאוד. אילו היו אומרים לו שמן הראוי להתחיל את התיאור למן היום הקודם ליום המילה, היה עושה זאת בוודאי באותה מידה של כשרון. הוא היה מתאר את הלילה הקודם לברית המילה, ליל שימורים שנועד להגן על הילד מן השדים בכוח הלימוד והתפילה. עניין זה היה גם בחינת אירוע חברתי, בייחוד לדידן של הנשים שנאספו לצד האם במקום המיוחד לגשים. נכרכו כאן יחד פעילות חברתית, תרבותית ודתית, עד שקשה להבחין במרכיבים השונים מבלי להסתייע במחקר אנתרופולוגי-תרבותי המצפה עדיין לחוקר שיערוך אותו. אחר כך היה מונטיין נוכח מן הסתם בתפילת שחרית בבית הכנסת, וגם כאן היה מציין מרכיבים נוספים היוצאים מכלל השגרה. היו אלה סימנים כה ברורים, עד שאיש לא היה מתפלא כשהושמטו מן התפילה אותם חלקים שנוהגים להשמיטם רק בימי מועד. אפילו מי שלא שמע עדיין על האירוע היה מבין במה דברים אמורים, משהיה רואה את שתי הכורסאות המוצבות בפנים בית הכנסת: אחת עבור הסנדק (במקום השולחן שראה מונטיין), שהיה יושב עליה כשהילד על ברכיו בשעת המילה, והאחרת, מקושטת הרבה יותר, עבור אליהו הנביא, האורח הנסתר בכל הבריתות, המגן הקנאי על הברית שבין האלהים לבין עמו (כפי שהוכיח בשעתו על הר הכרמל כמסופר בספר מלכים א פרק י"ח), ואם כן, המגן המובהק של כל מי שמקיים את הברית. היה זה סמל נוסף לכוונה להפגין אמונה זכה אל מול עולם שנתפס כעולם של עבודה זרה, סמל נוסף לשונות הקיומית המוטלת על האדם למן הרגע שבו הצטרף אל העם היהודי. במוזיאונים לאמנות יהודית בכל העולם מוצגים כסאות רבים של אליהו, כולן יצירות מצוינות של אמנות אותנטית ועדינה.

סמל רדף סמל ברצף מיסטי, אשר מנהגי הקבלה עוד הוסיפו עליו מיסתורין, לאחר שאלה אומצו בגלוי במרוצת התקופה שלנו. אף מונטיין הגדיר כ"מיסתורין" את מה שנודמן לו לראות ולתאר, כי היטב היה מודע לכך שלא הבחין בכל הפרטים וממילא לא הבין אותם. גם היודעים הרבה יותר ממונטיין היו מתקשים להסביר הסבר שלם את כל הסמלים האלה, שכן אנו מצפים עדיין, כאמור, למחקר אנתרופולוגי רציני בנושא זה. נסתפק איפוא במניין החשובים שבהם: פעולת החיתוך שנעשתה ביד ימין מעל קערה

מלאה מים, הערלה שנקברה בכד מלא אדמה, היין, גביע הברכה שחתם את הטקס הדתי בפעולה כפולה – תחילה לעניין המציעה, אחר כך לעניין הנטילה מתוכו באצבע היד שביצעה את המילה והושמה בפי הילד, ובה בעת נאמר הפסוק מתוך יחזקאל (טז, ו): "ואומר לך בדמיך חיי, ואומר לך בדמיך חיי". כל אלה הריהן פעולות טיפוסיות לטקס של מעבר, שסופו כמובן בסעודה חגיגית. המימד החברתי של הסעודה הובלט בהפגנת עושר, אשר תקנות המותרות ביקשו לרסנה.

לבסוף מן הראוי לציין, שהיה זה טקס גברי במהותו: טקס שהתבצע על איבר המין של הבן, בנוכחות גברים בלבד, אשר נקבצו סביב לאב שעה שהאם רחוקה היתה מן המעמד ומוקפת בנשים. הסנדקית, בדרך כלל אשתו של הסנדק, היתה זו שמילאה את תפקיד התיווך בין מרחב הנשים לבין מרחב הגברים. אפילו בליל השימורים, גם כשהטקס נערך בבית פרטי, הופרד מרחב הגברים בקפידה רבה ממרחב הנשים. מונטיין לא יכול היה לומר על כך דבר; גישתו בעניין זה לא נשתנתה כלל מזו של היהודים שבהם התבונן. כפי שר' יהודה אריה מודינה העיר דרך אגב, שעל שם הבת "לשאת חן בעיני האב", כך כתב מונטיין בפשטות, ש"כמו אצלנו, האב הוא הקורא שם לילד". היה זה מרכיב חשוב במנטאליות ששוב איננה שלנו: אי־השוויון בין בני האדם היה דבר טבעי לחלוטין, וממנו נבעה כמובן מאליה ההתייחסות אל האחר כאל נחות או עליון; איש איש ומקומו, גברים ביחס לנשים, עשירים ביחס לעניים, חזקים ביחס לחלשים, נוצרים ביחס ליהודים. בטקס ברית המילה קיבל היהודי הקטן את המקום הראוי לו בחברה.

הנישואים

בימים שלפני העת החדשה לא היתה תקופה של ילדות ואף לא נעורים כפי שאנו מבינים אותם. כבר ראינו בפרק ד כמה מאמצים הושקעו בחינוך הצעירים כדי לעשות מהם מבוגרים בתוך זמן קצר ביותר. תוחלת החיים הקצרה הגדילה את האפשרות שנער יתייתם ויהיה אחראי לעצמו, ואולי אף לאחים קטנים ממנו, בגיל צעיר. היה זה ניגוד מוזר לכפיפות הכמעט־מוחלטת לסמכותו של האב, שממנה אי־אפשר היה להתחמק גם בגיל מבוגר למדי. סמכות זו היתה ממשית בעיקר כל עוד גרו אבות ובנים תחת קורת גג אחת. לעיתים קרובות שוחררו אמנם הבנים מאפוטרופסות הוריהם וניתנה להם עצמאות, ומי ששוחרר מסמכות ההורים באקט נוטריוני מתאים שוב לא היה, להלכה, כפוף להם, אולם אין זה מחייב לומר שהשחרור הפורמאלי היה תמיד ביטוי ליציאה מבית האב ולעצמאות גם למעשה. לעיתים קרובות לא היה השחרור הפורמאלי אלא נקיטת אמצעי זהירות כלכלי, שמטרתו לשמור על הון המשפחה מפני סכנות העלולות לנבוע מיוזמות עצמאיות של אחד הבנים, או, כנגד זה, כדי להבדיל בין רווחי הבן לבין רווחי המשפחה. דוגמא לסוג הראשון הריהו השחרור ששחרר ר' יהודה אריה מודינה את בנו הפורן. היה זה אך